

לא תעמוד על דם רעך

פתיחה

בפרשת קדושים נאמר:

לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעך אני ה'.

(ויקרא י"ט, טז)

הדברים הובאו ברמב"ם בספר המצוות:

שהזהירנו מהתרשל בהצלת נפש אחד מישראל כשנראהו בסכנת המות או ההפסד ויהיה

(לא תעשה רצ"ז)

לנו יכולת להצילו.

האיסור לעמוד מנגד אל מול הזולת הנתון בסכנה אינו מובן מאליו; יכול אדם לסבור שזכותו להתכנס אל דל"ת אמותיו, ואף שאל לו לפגוע בזולתו באופן פעיל, אין הוא חייב להתערב לטובתו ולהצילו. על רקע זה, בולט חידושה המוסרי של התורה, השולל את האדישות ומחייב את הסולידריות. בנוסף, החשיבות הרבה שמוקנית לציווי זה בתורה ניכרת בכך שמדובר באיסור לאו, ולא במצוות עשה. זאת, על אף שהעומד מנגד נוכח צרת חברו אינו פוגע בזולת באופן חיובי, אלא רק נמנע מהגשת עזרה.

בספרות ההלכתית, עולה איסור לא תעמוד על דם רעך (להלן: איסור לא תעמוד) בהקשרים רבים ומגוונים. הדיונים המרכזיים עוסקים במצבים הקלאסיים שבהם שייך האיסור – חברך נמצא בסכנה דוגמת טביעה בנהר או שוד מזוין, ויש באפשרותך להצילו. במאמר זה, נבקש לעמוד על יסודותיו של האיסור, ונעלה שאלות שונות בדבר אופיו, טעמו והיקפו.

א. יסוד האיסור

1. סניף לאיסור רצח

בפשטות, העומד על דם רעהו נחשב כגורם במחדלו למותו. לפי תפיסה זו, ישנו דמיון רב בין איסור לא תעמוד לבין איסור רצח: רצח הוא גרימה למותו של אדם באופן פעיל, ואילו העמידה על דם הזולת מובילה למותו באופן סביל. חידושה של התורה הוא, אפוא, בכך שגם גרימת מוות במחדל נאסרה, ויתכן שהיא אף מהווה סוג של רצח. נבקש להציג את

המקורות המקשרים בין איסור לא תעמוד לבין איסור רצח, ואף לבחון את ההשלכות ההלכתיות שעשויות לנבוע מקשר זה.

הזיקה בין איסור רצח לבין איסור לא תעמוד עולה כבר מדברי המדרשים. במדרש (ויקרא רבה פרשה כד, ה) נטען שבפרשת קדושים ישנו ייצוג לכל אחד מעשרת הדברות. בביסוס טענה זו מקביל המדרש את איסור 'לא תרצח' לאיסור לא תעמוד: "לא תרצח וכתוב הכא לא תעמוד על דם רעך".

ביטוי נוסף לקשר זה עולה מדברי הרמב"ם, שכלל את איסור לא תעמוד בהלכות רוצח ושמירת הנפש (א', יד), ואף חתם את ההתייחסות לאיסור זה באומרו:

אף על פי שאין לוקין על לאוין אלו מפני שאין בהן מעשה חמורים הם שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו אבד כל העולם כולו וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו. (שם, טז)

באופן מפורש יותר, כותב בעל איסור והיתר:

וכן הרואה חבירו טובע בנהר או חיה רעה או לסטין באין עליו ויכול להצילו ואינו מציל נחשב כאלו הרגו ביד, ועל זה נאמר 'לא תעמוד על דם רעך'. (כלל נ"ט, דין לח)

כאן מפורש שהנמנע מלהציל את חברו נחשב כאילו רצחו.

יש להעיר, כי האפשרות לפיה המאפשר ביצוע עבירה באופן פסיבי ייחשב כשותף לה עולה בהקשרים נוספים בהלכה. כך, למשל, מצאנו ביחס למצוות תוכחה בספר חסידים: "והמחזיק עצמו מלהוכיח חייב בעונש חבירו שנאמר 'לא תשא עליו חטא' (ה). ואכן, נראה שלא בכדי הסמיכה התורה את מצוות התוכחה לאיסור לא תעמוד על דם רעך, שכן שני הציוויים מבטאים יסודות דומים: ניתן להטיל על האדם אחריות לתוצאות מחדליו.

אמנם, עדיין ניתן להתלבט אם הקשר בין איסור לא תעמוד לבין איסור רצח נותר במישור הרעיוני בלבד, או שמדובר בהרחבה של איסור רצח גם במישור ההלכתי. יש לזכור, כי גם אם איסור לא תעמוד מהווה סניף לרצח בהקשרים הלכתיים מסוימים, ודאי מסתבר שיוותרו חילוקים והבחנות בין שני האיסורים. מכל מקום, לביורור הדבר נעייין בקצרה בשתי שאלות מבחן: האחת, האם גם גוי מצווה על איסור לא תעמוד, כשם שהוא מצווה על איסור רצח, הנמנה על שבע מצוות בני נח; והשנייה, האם חל דין יהרג ואל יעבור באיסור זה, כבאיסור רצח.

באשר לנקודה הראשונה, כתב המנחת חינוך: "ובן נח בודאי אינו מוזהר על לאו זה ואינו חייב להציל חבירו" (רל"ז, ס"ק ו במהד' מכון ירושלים); ולא מצאתי חולק על דבריו. לדידו, איסור לא תעמוד אינו נחשב כסניף לרצח, לפחות לענין חיובו של בן נח.

באשר לנקודה השנייה, הדיון מורכב יותר: הוא נוגע הן בהבנת איסור לא תעמוד הן בהבנת דיני יהרג ואל יעבור. מסברא, ישנו היגיון רב בעמדה שלפיה אין חובה למסור את הנפש על איסור לא תעמוד על דם רעך; וזאת, משני טעמים שונים:

1. גדר איסור לא תעמוד: יתכן שכאשר נדרש אדם למסור את נפשו כדי להציל את חברו, אם אין הוא עושה כן – הוא אינו נחשב כ'עומד' על דם רעהו. זאת, שהרי אינו נמנע באופן רצוני ואדיש מהצלת חברו, אלא הוא נתון במצב המוכר בהלכה כ'אונס'. ביחס לאיסורים כגון רצח, מעשה האיסור שייך גם באונס, אך יתכן שאיסור לא תעמוד חל רק על המנעות הנעשית מתוך בחירתו של העומד, ולא על מצב בו הוא נתון במצבי לחץ קיצוניים (נרחיב בנקודה זו לקמן). לכן, לא ניתן לתבוע מאדם למסור את נפשו על איסור לא תעמוד, מעצם הגדרתו של איסור זה.

2. גדר חובת מסירת הנפש: גם אם נניח שאיסור לא תעמוד תקף מצד עצמו גם במצב שיביא למותו של המציל, ואפילו אם איסור לא תעמוד הוא ממש סניף לרצח, מסתבר לכאורה שאין הוא חייב להציל ולהיהרג; וזאת משתי סיבות: ראשית, שיטת התוספות בסנהדרין (עד: ד"ה והא) היא שאדם אינו מחויב למסור את נפשו על עבירת איסורים שבש ואל תעשה. גישה זו מסתברת במיוחד באיסורים הקשורים לרצח, בהם הסברא המחייבת את מסירת הנפש היא "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי" (פסחים כה:). כאשר אדם נמנע מלהציל את חברו, הוא לא נוקט בפעולה אקטיבית המעדיפה את דמו על פני דם חברו, וממילא לכאורה אין לחייבו למסור את נפשו.¹ שנית, איסור לא תעמוד אינו רצח ממש, ולכל היותר מדובר באביזרייהו דשפיכות דמים, שביחס אליהם חלוקות הדעות האם קיימת חובת מסירת הנפש.²

על אף זאת, כתבו מספר אחרונים שישנה עמדה המחייבת למסור את הנפש על איסור לא תעמוד על דם רעך. עיקר דיונם מושתת על הסוגיה במסכת בבא מציעא:

¹ ועיין ברדב"ז על הרמב"ם: "ומכל מקום אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל את חברו ואפילו בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי" (רוצח ושמירת הנפש א', יד).

² עיין בסוגיית פסחים: "אמר רבי יעקב אמר רבי יוחנן: בכל מתרפאין, חוץ מעצי אשירה" (כה:). הגמרא שם קובעת שאסור לעשות שימוש רפואי בעצי אשירה, גם אם שימוש זה הוא מציל חיים. הראשונים על אתר נחלקו בטעם חובת מסירת הנפש על איסור זה: יש הסוברים (חידושי הר"ן שם, ד"ה בכל מתרפאין) שהתרפאות מעצי אשירה כלולה באיסור "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם" (דברים י"ג, יח), שעקב קרבתו לאיסור עבודה זרה, גם עליו חל דין יהרג ואל יעבור; ויש המנמקים זאת בטעמים אחרים (רש"י ד"ה למה נאמר; תוספות ד"ה חוץ). לאור זאת, נראה שקיימת מחלוקת בשאלה האם יש חובת מסירת נפש על איסורים המהווים סניף לאיסור עבודה זרה, ומסתבר שגם דין אביזרייהו דשפיכות דמים תלוי במחלוקת זו.

שנים שהיו מהלכין בדרך, וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם – מתים, ואם שותה אחד מהן – מגיע לישוב. דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו, עד שבא רבי עקיבא ולימד: 'וחי אחיך עמך' – חייך קודמים לחיי חבריך. (סב).

הנה כי כן, דעת בן פטורא היא כי מוטב שישתו שניהם וימותו, ואף רבי עקיבא נזקק ללימוד מיוחד בכדי לחלוק עליו. יש להבין, מהו הגורם שעשוי לחייב את האדם למסור את נפשו למען חברו.³ גם לו היה אדם חייב למסור את נפשו להצלת חברו, הרי שבמקרה זה לכאורה הדבר אינו שייך, שהרי אין כאן הצלה: בן פטורא אינו מחייב שיתן לחברו את כל הקיתון, אלא מורה ש'ישתו שניהם וימותו'.

האחרונים העלו מספר דרכים בהבנת שיטתו של בן פטורא. בעל שרידי אש (ב', לד) מבאר כי המקרה הנדון אינו מקרה של סכנת חיים מיידית עבור המציל, אלא ישנה התכנות להצלה בהמשך. לכן, מוטל על המחזיק בקיתון לחלוק את המים עם חברו, בתקווה שלאחר מכן יינצלו שניהם בדרך כזו או אחרת.

הגר"ח סולובייצ'יק (בחידושו על הרמב"ם, יסודי התורה ה', א), לעומתו, רואה מקרה זה כסכנת חיים מובהקת, ולדעתו ניתן לראות את חלוקת המים כהצלת החבר.⁴ לדעתו, הסיבה שמחמתה יש למסור את הנפש לדעת בן פטורא היא שישנו דין יהרג ואל יעבור באיסור לא תעמוד על דם רעך, אף שאיסור זה נעשה בשב ואל תעשה: "הרי דאף על גב דהתם הוי בשב ואל תעשה, ועוד יותר דלא הוי התם דין רציחה כלל ורק משום דין הצלה". מדברי המנחת חינוך (רצ"ו, ס"ק כג במהד' מכון ירושלים) נראה שאף הוא סובר כי עמדת בן פטורא מושתתת על החובה למסור את הנפש גם על איסור לא תעמוד.⁵

בביאור שיטת המנחת חינוך כתב הרב שמואל רוזובסקי:

³ לא נתייחס כאן לאפשרות שהמחייב בכך היא מצוות "וחי אחיך עמך" (ויקרא כ"ה, לה). ועיין רמב"ן עה"ת (שם). בנוסף, עיין בחידושים המיוחסים לריטב"א: "מוטב ישתו שניהם וימותו והכי דריש ליה בן פטורא לקרא וחי אחיך עמך כלומר עמך יחיה שאם יוכל לחיות עמך הרי טוב ואם לאו מוטב שימותו שניהם ואית דאמרי דמואהבת לרעך כמוך" (בבא מציעא סב.). כאן עולה אפשרות למקור נוסף – מצוות ואהבת לרעך כמוך. בין כך ובין כך, עולה כאן האפשרות שיש למסור את הנפש על הצלת חיים, אלא שיש לדון מהו המקור המדויק לחובה זו. עוד יש לדון האם לאחר שנלמד מקור זה החובה קיימת גם מצד איסור לא תעמוד, וצ"ע.

⁴ הגר"ח אינו מבאר מדוע חלוקת המים נחשבת כהצלה, אך נראה שהסיבה לכך היא שיש בה משום נתינת חיי שעה לחברו. שאלת היחס בין חיי שעה לחיי עולם מהווה סוגיה בפני עצמה, ולא נעסוק בה במסגרת מאמר זה.

⁵ אלו דבריו: "חינוך דבן פטורא לית ליה האי סברא דבלא מעשה א"צ למסור נפשו והוא סובר בהיפוך אף בלא מעשה מחויב למסור נפשו".

ומדברי המנחת חינוך מצוה רצ"ו נראה שהבין, דלאו דלא תעמוד על דם רעך הוא מגדר אביזרייהו דשפיכות דמים, ומהאי טעמא חייב לבן פטורא למסור נפשו להצלת חברו. (שיעורי רבי שמואל, סנהדרין עד: הערה תקלג)

מבואר בדבריו כי חובת מסירת הנפש על איסור לא תעמוד נובעת מכך שאיסור זה הוא סניף לרצח.⁶

ברם, דבריו אינם פשוטים כלל ועיקר. אף אם נקבל את הפרשנות שלפי בן פטורא יש למסור את הנפש באיסור לא תעמוד, עדיין אין הכרח בראיית איסור זה כסניף לאיסור רצח. אחת השאלות המרכזיות שעולות ביחס לדיני יהרג ואל יעבור היא מהי נקודת המוצא של הדיון. לאמור: האם באופן עקרוני אדם חייב למסור את נפשו על המצוות, אלא שחידשה תורה את דין 'וחי בהם, ולא שימות בהם' (סנהדרין עד.), ובכך התירה לאדם לעבור על מרבית העבירות ולא להיהרג; או שמא באופן עקרוני אין חובה למסור את הנפש על מצוות התורה, אלא שישנם לימודים מיוחדים המחייבים זאת בשלוש העבירות החמורות. אחת ההשלכות של שאלה זו נוגעת להבנתה של סברת 'מאי חזית' המובאת בגמרא כנימוק לחיוב מסירת הנפש על איסור רצח. רש"י מסביר:

מאי חזית דדמא דידך סומק טפי – מי יודע שיהא דמך חביב ונאה ליוצרך יותר מדם חבריך? הלכך אין כאן לומר 'וחי בהם ולא שימות בהם', שלא התיר הכתוב אלא משום חביבות נפשם של ישראל להקדוש ברוך הוא, וכאן שיש אבוד נפש חבריו, לא ניתן דבר המלך לרחות שצוה על הרציחה. (סנהדרין עד.)

עולה מדבריו, שהטעם לכך שיש למסור את הנפש על רצח אינו קשור לחומרתו של איסור זה, אלא לעצם העובדה שמדובר באיסור תורה שלא שייך בו דין 'וחי בהם'. כלומר, סברת 'מאי חזית' מבטלת את דין 'וחי בהם', ומחזירה אותנו לחובה הבסיסית למסור את הנפש, הקיימת באופן עקרוני ביחס לכל איסורי התורה.

⁶ יש להעיר, כי הדברים עומדים במתח מסוים עם שיטת המנחת חינוך שהובאה לעיל, שאין דין לא תעמוד בבני נח. יתר על כן, מלשון המנחת חינוך אין הכרח לומר שכוונתו היא שחובת מסירת הנפש על ההצלה נובעת מהיותה סניף לרצח. המנחת חינוך מציין שלדעת בן פטורא חובה למסור את הנפש במקרה זה, אך הוא אינו מסביר מה עומד ביסוד השיטה. מכל מקום, ההבנה שהחובה למסור את הנפש על ההצלה נובעת מהיותה סניף לרצח מוזכרת בדברי אחרונים נוספים בצורה מפורשת יותר. עיין באבן האזל, יסודי התורה ה', א ובגיליונות חזון איש לחידושי ר' חיים הלוי (שם).

לאור האמור, יתכן שנחייב למסור את הנפש גם על איסור 'לא תעמוד'⁷. זאת, שכן גם ביחס לאיסור זה מסתבר שלא שייך דין וחי בהם, שהרי בין אם ימסור נפשו ויציל ובין אם לא יציל תאבד נפש מִישראל. אם כנים הדברים, יתכן שדין יהרג ואל יעבור חל על איסור לא תעמוד לא מפני שאיסור זה מהווה סניף לרצח, אלא משום שסברת 'מאי חזית' שייכת בשני המצבים⁸.

אולם, בניגוד לדברי רש"י ולפשוט הסוגיה, ניתן להבין שיסוד החובה למסור את הנפש על איסור רצח אינו סברת 'מאי חזית', אלא חומרתו של איסור זה. כך, בפשטות, עולה מדברי הכסף משנה:

ואפשר לומר דסבירא ליה לריש לקיש שמ"ש דבשפיכות דמים סברא הוא אינו עיקר הטעם דקבלה היתה בידם דשפיכות דמים יהרג ואל יעבור אלא שנתנו טעם מסברא להיכא דשייך אבל אין הכי נמי דאפילו היכא דלא שייך האי טעמא הוי דינא הכי דיהרג ואל יעבור. (יסודי התורה ה', ה)

מבואר בדבריו, שסברת 'מאי חזית' אינה עיקר, והחובה למסור את הנפש קיימת גם בהעדר סברא זו. אם נניח כך, ועל רקע זאת נבין את השיטות שמחייבות את מסירת הנפש גם באיסור לא תעמוד, הרי שניתן להבין כי בן פטורא ראה באיסור לא תעמוד סניף לרצח, שחלים עליו דיני יהרג ואל יעבור⁹.

לסיכום, ניתן לומר כי האפשרות שלפיה איסור לא תעמוד הוא סניף של ממש לאיסור רצח נעדרת תימוכין משמעותיים. יש לזכור כי הלכה נפסקה כרבי עקיבא, הלומד מן הפסוק כי אין למסור את הנפש להצלת חברו, ובכך מנתק, לכאורה, את חובת ההצלה מגדרי איסור

⁷ סברא זו מחודשת למדי במקרה דנן, שכן כאן האדם מוותר על הצלתו הממשית תמורת נתינת חיי שעה בעלמא לחברו (שהרי נותן לו רק מחצית מן המים).

⁸ וראה חידושי שרידי אש על הש"ס: "דאי לאו קרא דוחי בהם היה מחוייב למסור נפשו על כל המצוות אלא דגלי קרא דוחי בהם דאינו מחוייב, אבל בלאו דלא תעמוד על דם רעך לא שייך וחי בהם דהא גם דם חברו הוא בכלל וחי בהם, ממילא צריך למסור נפשו" (סנהדרין, מ"ב), ועיין גם באגרות משה (א', קמה).

⁹ גם לפי שיטה זו, יש מקום לומר שחובת מסירת הנפש על ההצלה אינה נובעת מהיות איסור לא תעמוד סניף לרצח. ניתן להבין בדעת הכסף משנה שגם ללא סברת 'מאי חזית' יש למסור את הנפש מפאת חומר איסור רצח, אך למרות זאת סברא זו מהווה מחייב עצמאי למסירת הנפש במקרים בהם היא שייכת. ממילא, יתכן שבנידון שלנו, חובת מסירת הנפש על איסור לא תעמוד נובעת מסברת 'מאי חזית', ולא מן הקשר לאיסור רצח.

רצח.¹⁰ יתר על כן, אפילו את דעת בן פטורא קשה לראות כמקור של ממש לעמדה המבוקשת. ראשית, יתכן כי במקרה בו נחלקו בן פטורא ורבי עקיבא המציל אינו נתון בסכנת חיים ממשית. גם אם כן, מסתבר שחובת מסירת הנפש אינה נובעת מקרבתו של איסור לא תעמוד לאיסור רצח, אלא מדיני יהרג ואל יעבור, ובהתבסס על סברת 'מאי חזית'. סוף דבר, אף שמסתבר לראות את איסור לא תעמוד כהרחבה לאיסור רצח, יתכן שלאור העדר הביסוס מן המקורות יש להותיר זאת כתובנה רעיונית במסגרת טעמי המצוות, אך אין להסיק מכך השלכות הלכתיות משמעותיות.

2. חיזוק חובת השבת גופו

לפי ההצעה הקודמת, איסור לא תעמוד הינו איסור העומד בפני עצמו. ישנה אפשרות נוספת בהבנת הדין, והיא שאיסור לא תעמוד אינו איסור עצמאי, אלא חיזוק למצוות עשה קיימת: חובת השבת גופו.¹¹ לפי כיוון זה, אדם העובר על איסור לא תעמוד אינו מבצע עבירה בעלת תוכן חיובי אלא בעלת תוכן שלילי: בכך שהוא עומד על דם רעהו, הוא נמנע מקיום חובת העשה המוטלת עליו (שעליה הוסיפה התורה איסור לא תעשה), אך אין איסור עצמאי בהתעלמות כשלעצמה.¹² במבט ראשון גישה זו נראית מעט תמוהה, אך היא נתמכת בדברי מספר אחרונים, כדלהלן.

יסוד הדברים בסוגיה בסנהדרין:

גופא: מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גורתו או לסטיין באין עליו שהוא

חייב להצילו? תלמוד לומר 'לא תעמד על דם רעך'. והא מהכא נפקא? מהתם נפקא:

¹⁰ אמנם, יש להודות כי עצם הצורך בלימוד שכזה מלמד על זיקה משמעותית בין שני האיסורים, ויתכן שגם לאחר הלימוד נחשב איסור לא תעמוד כאביזרייהו דשפיקות דמים. אלא שיש לדון, האם יש למעמד זה נפקות הלכתית כלשהי.

¹¹ מצוות השבת גופו נלמדת מפסוקי מצוות השבת אבדה, והיא נדרשת גם בברייתא: "דתניא: השבת גופו מניין? ת"ל: והשבותו" (בבא קמא פ"א:). במדרש תנאים לדברים מובא תיאור פרטיה של המצווה: "אבדת גופו כגון שראהו טובע בנהר או חיה גורתו או לסטים באין עליו שחייב להצילו" (כ"ב, ב). תיאור זה זהה לתיאור פרטי איסור לא תעמוד, המובא בסוגיה בסנהדרין (עג.) שתצוטט להלן.

¹² ניתן לנסח הבנה זו גם כך: כאשר האדם עובר על איסורים שעיקרם חיזוק מצוות עשה חיובית, הוא אינו מבצע מעשה עבירה מוגדר, אלא נענש על האחריות שיש לו ביחס לעובדה שלא קיים את חובתו; או במילים אחרות, על התוצאה. האיסור, במצבים אלו, הוא בעל תוכן שלילי: האדם אינו מואשם בהתנהגות מסוימת (במקרה שלנו: המנעות מהצלה), אלא מוטלת עליו אחריות לתוצאה שאירעה (במקרה שלנו: לא קוימה מצוות השבת גופו). להרחבה, ראה דברים דומים שכותב בעל משאת המלך (ת"כ).

אבדת גופו מניין – תלמוד לומר 'והשבתו לו'! אי מהתם הוה אמינא: הני מילי –
בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי – אימא לא, קא משמע לן. (ע.ג.)

הגמרא מבקשת להבין מה מוסיף איסור לא תעמוד על מצוות השבת גופו, והיא מבארת שבאיסור לא תעמוד חובה על המציל לטרוח ולרתום אחרים למאמצי ההצלה, ולא רק לבצע מאמץ אישי בעצמו.

ניתן להקשות על דברי הגמרא, מכך שלכאורה ברור מהו הצורך בלאו מעבר לעשה של השבת גופו. לפי מספר אחרונים, כיוון שמצוות השבת גופו נלמדת מפסוקי השבת אבדה, יחולו עליה דינים ופטורים דומים. כך, למשל, בדיני השבת אבדה מצאנו שאם המוצא הוא "זקן ואינה לפי כבודו" אין הוא חייב בהשבה (בבא מציעא ל.); ובעל חכמת שלמה (ח"מ תל"ו) סובר שדין זה קיים גם במצוות השבת גופו. בנוסף, לדעתו כשם שבמקרה של "אבדה מדעת"¹³ אין חובת השבת אבדה, כך אם אדם הביא סכנה על עצמו אין חובה להצילו.¹⁴ באופן דומה יש מקום לומר שאם אדם מוחל על הצלתו לא יהיה חיוב להצילו, כשם שבמצוות השבת אבדה רשאי המאבד למחול על ממונו. לכאורה, פטורים אלו אינם שייכים כאשר מדובר באיסור לא תעמוד, שלא נלמד מפרשת השבת אבדה; ואם כן עולה תמיהה על דברי הגמרא – מדוע התקשתה בצורך באיסור לא תעמוד בנוסף למצוות העשה, כאשר קיימות הבחנות הלכתיות בסיסיות בין שני הצווים?¹⁵

קושי נוסף קשור להבנת מסקנתה של הסוגיה. נחלקו הראשונים בשאלה אם למסקנת הסוגיה חייב אדם להוציא ממון על איסור לא תעמוד. הרא"ש בסנהדרין כותב:

והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, דאין אדם מחויב להציל נפש חבירו בממונו
היכא דאית ליה ממונא לניצול. (ח', ב)

מדברי הרא"ש משתמע שכאשר אין לניצול ממון משלו, חייב המציל להוציא מממונו הפרטי עבור הצלתו. בהיקף חובה זו נחלקו האחרונים: בעל המרחשת (א', מג) סבור כי למסקנת הסוגיה חייב המציל להוציא את כל ממונו על ההצלה, בדומה לשאר מצוות לא תעשה. הציץ אליעזר (י"ט, א-ב) חולק וסובר כי למסקנת הגמרא חייב להוציא רק עד חומש מנכסיו,

¹³ "אבדה מדעת" היא אבדה שנמצאה בתנאים המעידים כי המאבד איבד אותה בידיעה ברורה שלא תשוב. בשל כך, קובעת הגמרא במסכת בבא מציעא (כה:) שאין חובה להשיבה.

¹⁴ שם, וראה שיעורי ר' שמואל, בבא מציעא ל:.

¹⁵ קושיה זו מובאת, למשל, במנחת חינוך: "דמקשה הש"ס בסנהדרין שם למה לי הלאו על טובע בנהר הא מוהשבותו לו נפקא ליה לרבות אבידת גופו, הא יכול לומר דנפקא מינה במאבד עצמו לדעת דאינו מצווה על אבידת גופו, כמו דאינו מצווה על אבידת ממונו מדעת, אם כן על כן כתבה התורה הלאו הזה" (רל"ז, קומץ המנחה).

כבשאר מצוות עשה. עמדתו מבוססת על גישה כללית ביחס לדיני הוצאת ממון על מצוות, שלפיה לאו שאין בו מעשה דינו כמצוות עשה לענין חובת הוצאת הממון לצורך קיומו. מאידך, מראשונים אחרים נראה שחלקו על עיקר דברי הרא"ש, וצמצמו יותר את החובה להוציא ממון על חובת ההצלה. כך עולה ביד רמ"ה:

ומסתברא לן דהיכא דטרח ואגר אגורי ואצליה שקיל מיניה דעד כאן לא חייביה רחמנא אלא למטרח בלהדורי בתר אגירי אבל לאצוליה בממוניה לא. (סנהדרין שם)

הוי אומר, חובה על האדם לטרוח להציל את חברו, אך אין הוא חייב להוציא ממון לשם כך. בפשטות משמע, שאינו חייב להוציא על כך ממון כלל ועיקר.¹⁶ עולה, אם כן, השאלה: מה נשתנה איסור לא תעמוד משאר איסורים שבתורה, שחייב אדם להוציא עליהם ממון? הרושם המתקבל בעקבות שתי קושיות אלו הוא שאיסור לא תעמוד אינו ככל האיסורים, אלא הוא קשור באופן הדוק למצוות העשה של השבת גופו. מסתבר כי הגמרא רואה באיסור לא תעמוד לאו שנועד לחזק את מצוות השבת גופו, ולא איסור עצמאי. משום כך, היא אינה קובעת שהצורך בלאו מעבר לעשה נובע מכך שדיני השבת אבדה אינם שייכים באיסור לא תעמוד. הגמרא סבורה שדינים אלו שייכים גם שייכים, ולכן היא מסבירה את הצורך בלאו רק מצד חובת הטרחה המיוחדת הקיימת בהצלה. בנוסף, ניתן לפרש שזוהי הסיבה לכך שלדעת הרמ"ה אין חובת הוצאה ממונית על הצלת הזולת: כשם שבהשבת אבדה אין חובה שכזו (וממילא, כך יש להניח, גם במצוות השבת גופו), כך גם באיסור לא תעמוד, שכל עיקרו הוא בחיזוקה של חובת ההשבה.

ברקע לדברים אלו יש להעיר, כי תופעה זו, של איסור שגדרו חיזוקה של מצוות עשה, אינה נדירה בעולם ההלכה. הרמב"ן בקידושין (לד.) מסביר כך את היחס שבין מצוות עשיית מעקה לאיסור 'לא תשים דמים בביתך' (שמקורו בדברים כ"ב, ח). לדבריו, כיוון שהאיסור נועד לחזק את מצוות העשה במקרה זה, הרי שמי שפטור ממצוות העשה ייפטר גם מן הלאו.¹⁷ דיון מקביל עולה גם ביחס למצוות הצדקה ולאיסור 'לא תאמץ את לבבך' (שמקורו בדברים ט"ו, ז), וכן במצוות נוספות.¹⁸

¹⁶ עיין גם בשו"ת חוות יאיר (קס"ה) ממנו משתמעת שיטה דומה.

¹⁷ הוא כותב זאת בהקשר לשאלת חיובן של נשים במצוות אלו.

¹⁸ עיין בדברי הגר"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים, ב"ק לו:); וראה גם אצל הרב אברהם סתיו, 'לא תוכל לאכול בשעריך – על איסור אכילת מעשר שני בגבולין', עלון שבוע 177 (תשע"ח), עמ' 99-122.

מספר אחרונים הסיקו ממהלך זה מסקנות מרחיקות לכת בנוגע לגדרי איסור לא תעמוד. המנחת חינוך קובע שכאשר אדם מנסה לאבד את עצמו לדעת אין חובה להצילו:

נראה לכאורה, דאם אחד מאבד עצמו לדעת ויכול אחד להצילו, אפשר דאינו מוזהר על הלאו, לא מיבעיא דעל העשה והשבותו לרבות אבידת גופו ודאי אינו מצווה, כי העשה דהשבת אבידה אינה נוהגת בממון באבידה מדעת כמבואר בשו"ע... אלא אף על הלאו הזה אינו מוזהר.¹⁹ (רל"ז, קומץ המנחה)

דיון דומה מובא בגר"פ פערלא בדבר מי שאמנם כעת אינו מנסה להתאבד, אך את סכנתו הביא על עצמו: "וע"כ צריך לומר דפסיקא ליה לתלמודא דהכי נמי הכא אם הביא על עצמו הסכנה מדעתו לא מחייב להצילו" (ביאור על ספר המצוות לרס"ג, עשין כח). הרחיק לכת אף יותר בעל חכמת שלמה (ח"מ תכ"ו), שטען כי באיסור לא תעמוד ישנו פטור מצד דין זקן ואינה לפי כבודו, כשם שפטור זה קיים ביחס למצוות השבת גופו.²⁰ ניתוח גישות אלו באחרונים מעלה כי הן בנויות על שתי הנחות:

1. הדינים המיוחדים הקיימים במצוות השבת אבדה קיימים גם במצוות השבת גופו.²¹

¹⁹ יש שהסבירו באופן אחר את הפטור מהצלה כאשר מדובר באיבוד עצמו לדעת. לדבריהם, כאשר אדם מנסה לפגוע בעצמו – לא מוטלת חובה על הזולת להצילו. החובה להציל היא מפני גורם חיצוני, אך כאשר הוא מביא רעה על עצמו, איהו קמזיק אנפשיה, ואין הכרח להצילו. כך מציע ר' שמואל רוזובסקי (הנ"ל): "ובפשטות אין כוונתו לחדש כהחכמת שלמה דלא תעמוד הוא נמי מצוה דממונא אלא רק סבירא ליה דבמאבד עצמו לדעת דהוא בעצמו פשע ליכא חיוב אפילו במצוה לשמים".

²⁰ דבריו מוקשים, שהרי פטור זקן ואינה לפי כבודו לכאורה אינו שייך כלל בחובת ההצלה. הסיבה לכך היא שפטור זה שייך רק בפעולות שהזקן לא היה עושה, מחמת כבודו, אף עבור עצמו. ובנוגע לחובת הצלה, מי הוא זה שלא יציל את עצמו? ואף אם נמצא אדם שכזה, הרי שהוא עובר בכך על איסור, ואין להתחשב בהתנהגותו. ראה שו"ת מנחת יצחק (ה', ח) הדין בדבר.

²¹ גישה זו מניחה שניתן להקביל בין זכויותיו של אדם על ממונו לבין זכויותיו על גופו. לכן, כשם שיכול אדם למחול על אבדתו, כך הוא יכול למחול על גופו. הרש"י ז"ל בספרו לאור ההלכה יצא בחריפות כנגד הנחה זו, ואלו דבריו: "וח"ו לומר שאם אדם השליך עצמו לנהר וכדומה שלא יהיו הרואים מחויבים להצילו... באמת נראה שאף מצד עצם הצלת חיי הגוף יש על מאבד עצמו לדעת הלאו של לא תעמוד... הנה לפי היסוד שאמרנו נראה באמת שגם המצוות עשה של והשבותו לו יש במאבד עצמו לדעת, שכל המושג של אבדה מדעת לא שייך בחייו של אדם: הממון של האדם שלו וברשותו הוא ויכול לאבדו מדעת, אבל נפשו וחייו אינם שלו, ואין הוא הבעלים שלהם שיוכל לאבדם מדעתו ומרצונו" (עמ' תיד). לפי גישה זו, אין להקיש בין מצוות השבת אבדה, שאופייה ממוני, לבין חובת ההצלה, שכן חייו של אדם אינם ברשותו.

עמדה זו מופיעה גם בדברי הרדב"ז: "לפי שאין נפשו של אדם קניינו אלא קנין הקדוש ברוך הוא" (רדב"ז על הרמב"ם, סנהדרין י"ח, ו). עיין גם בשו"ת הר"י מגאש (קפ"ו) הכותב דברים דומים.

2. איסור לא תעמוד מהווה חיזוק למצוות השבת גופו, וממילא הוא חולק עמה גדרים דומים.

שילובן של שתי ההנחות מוביל לניסוחו של הרב שמואל רוזובסקי בשיעוריו לבבא מציעא (שיעורי רבי שמואל, ל:): "דלאו דלא תעמוד נמי אינו איסור לשמים אלא חשיב מצוה דממונא, והוא חידוש גדול".

רבים חלקו על מהלך זה של האחרונים, ולעתים לא ברור האם חלקו על ההנחה הראשונה או על השנייה. למשל, המהר"ם מרוטנבורג פסק בנחרצות שאין להתחשב בעמדתו של הרע הנתון בסכנה:

דהרואה את חבירו טובע בנהר דחייב להצילו ולמטרח ולמיגר אגורי ודבר פשוט אפילו צוח אל תצילני שמצילו וחוזר ומציא ממנו מה שהוציא.

(שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג), ל"ט)

ניתן לפרש כי הוא סובר שאיסור לא תעמוד נועד לחזק את מצוות השבת גופו, אך לדעתו מצווה זו עצמה אינה כוללת את הפטורים הקיימים בהשבת אבדה. לחילופין, אפשר שהוא חולק על המהלך כולו, ומבחין בין איסור לא תעמוד לבין מצוות העשה.

את הראיה מן הסוגיה בסנהדרין ניתן לדחות במספר דרכים. דרך אחת היא הצעתו של הרב שמואל רוזובסקי:

וע"כ נראה בזה דבאמת בחירוץ הגמ' דנפקא מינה למיטרח ואגורי כלול כל דברי הנפקא מינות הנ"ל, ועיקר התירוץ הוא דנתחדש בקרא דלא תעמוד דהוי מצוה לשמים ולא מצוה דממונא ולכן חייב למיטרח ולאגורי, ונקט חדא נפקא מינה והוא הדין דאיכא כל שאר הנפקא מינות הנ"ל דכיון דהוי מצוה לשמים חייב בכל גווני.

(שיעורי ר' שמואל, בבא מציעא ל:)

הוי אומר, הגמרא נוקטת נפק"מ אחת הקיימת בין חובת ההשבה לחובת ההצלה, אך כוונתה לכל אותן נפק"מ שהתקשו בהן האחרונים. הגמרא מבקשת לחדש עיקרון, שלפיו אופי איסור לא תעמוד נבדל מאופיה של מצוות ההשבה, והנפק"מ שאותה היא מציינת במפורש אינה אלא דוגמה אחת מני רבות ליישומו של עיקרון זה. דרך נוספת לדחות את הראיה מן

הסוגיה היא לחלוק על ההנחה הראשונה של האחרונים, שדיני השבת אבדה קיימים במצוות השבת גופו.²² ללא הנחה זו, אין בסיס לדיוקם מהסוגיה.

גם ראיית האחרונים משיטת הרמ"ה, שאין חובה להוציא ממון עבור קיום חובת ההצלה, אינה הכרחית. בהמשך דברינו נראה כי קיימת עמדה שלפיה אדם עובר על איסור לא תעמוד רק כאשר התעלמותו מצרת חברו היא מובהקת, ונעשית מתוך אדישות מופגנת. לאור זאת, יש מקום לטעון שכאשר אדם נמנע מלהציל משום שהדבר כרוך בהוצאה כספית משמעותית עבורו, אין פעולתו בגדר התעלמות מובהקת, וממילא אינו נחשב כ'עומד' על דם רעהו.²³ יש שלמדו מדברי תוספות רבנו פרץ שלא קיימת זיקה בין איסור לא תעמוד לבין חובת ההשבה. בדבריו עולה שאלה הפוכה לשאלת הגמרא:

וא"ת למה לי קרא דוהשבותו לו, כיוון דכתיב לא תעמוד? יש לומר דאיצטריך למיכתב והשבותו לו לאשמעינן דחייב להצילו בכל עניין, אפילו היכא דאינו כי אם תועה, דסלקא דעתך דלא הוי אלא דווקא היכא דרוצין להרוג אותו.

(סנהדרין עג., ד"ה גמרא אבל)

מעצם הצבת הקושיה עולה כי רבנו פרץ אינו רואה באיסור לא תעמוד חיזוק לחובת ההשבה, אלא חובה עצמאית להצלת חיים. אחרת, ברור מהו הצורך בחובת ההשבה: היא משמשת בסיס לאיסור לעמוד על הדם, שאין לו קיום עצמאי בלעדיו.²⁴

נסכם: קיימת עמדה בקרב האחרונים שלפיה איסור לא תעמוד אינו אלא חיזוק של מצוות השבת גופו. עמדה זו נתמכת מן הסוגיה בסנהדרין, ויש שהסיקו ממנה השלכות הלכתיות קיצוניות: יישום דיני השבת אבדה באיסור לא תעמוד על דם רען. בנוסף, גישה זו מתיישבת עם העמדה הקיימת בקרב הראשונים, שלפיה אין להוציא ממון על איסור לא תעמוד, כשם שאין להוציא ממון על השבת אבדה. אולם, הראינו כי הדיוק מן הסוגיה אינו הכרחי, וכן שאת העמדה שאינה מחייבת הוצאה כספית על ההצלה ניתן לבאר לאור גישה אחרת ביסוד איסור לא תעמוד.

²² זאת, מתוך הבנה שלאדם אין שליטה ובעלות על גופו, או משיקולים מקומיים המסבירים מדוע כל אחד מהפטורים אינו שייך ברמה המעשית ביחס למצוות השבת גופו (עיין מנחת יצחק ה', ח).

²³ כך עולה בפשטות מדברי בעל שרידי אש (ב', לד), עיין שם.

²⁴ כך טוען דב הלברטל בספרו 'ערך החיים בהלכה: חובת הצלת חיים' (ירושלים, תשס"ד), עמ' 43. נראה כי אין זו ראייה הכרחית, ואכמ"ל.

3. האדישות שבהמנעות מן ההצלה

שתי הגישות שסקרנו עד כה מדגישות את התוצאה הבעייתית שנובעת ממעשיו של המתעלם מצרת רעהו. גישה אחת הדגישה את הנזק שנגרם לרע כתוצאה מן ההתעלמות, וגישה שנייה העלתה על נס את אי קיום החובה בעקבות ההתעלמות. ברם, לעניות דעתי, יש מקום להציע כיוון שלישי, הרואה בהתעלמות עצמה, ולא בתוצאותיה, את מוקד העבירה. התורה מבקשת לחנך לסולידריות ולערבות הדדית. התכנסות אדם לדל"ת אמותיו יש בה בעיה כשלעצמה, ולא רק מצד תוצאותיה הבעייתיות.

יסוד הערבות הקשור באיסור לא תעמוד מודגש בדברי השל"ה:

שלא לעמוד על הדם, שנאמר 'לא תעמד על דם רעך'. טעם מצוה זו, לפי שכל ישראל ערבים זה לזה. (קדושים, דרך חיים תוכחת מוסר)

לפי כיוון זה, נראה שהאיסור מתמקד במידה הבעייתית שמסגל לעצמו המתעלם מסכנת חברו, הנתון במצב חירום, ולא בעצם זה שאינו מצילו.²⁵ לאור זאת, מסתבר שלנסיבות ההתעלמות, כמו גם למניעיו של המתעלם, תהיינה השלכות משמעותיות.

להלן נציע ביסוס לכיוון זה בהסתמך על נפק"מ הלכתיות הנדונות בקרב הפוסקים ועשויות לנבוע ממנו, אך יש להודות שאין בראשונים או באחרונים מי שניסח הבנה זו בצורה מפורשת. קרוב לכך הוא השרידי אש, אשר הדגיש שהמניע להתעלמות מהווה מרכיב משמעותי בהגדרת האיסור: "דכאן שורש האיסור הוא שלא לעמוד על דם רעו, והיינו דווקא אם עומד ואינו רוצה לעזור" (ב', לד). דבריו אינם מפורשים,²⁶ אך ניתן לבאר שכוונתו להבנה המוצעת כאן: איסור לא תעמוד הוא איסור השייך לתחום המידות, וממילא נודעת חשיבות רבה למניע העומד מאחורי ההתעלמות. האיסור אינו מתמקד בגרימת המוות או באי ההצלה, אלא בהמנעות מהצלה, על כל המשתמע מכך.

איסור לא תעמוד אינו האיסור היחיד בו נצטוונו שלא להתעלם מצרת הזולת. ציווי דומה נאמר גם ביחס למצוות השבת אבדה – "לא תוכל להתעלם" (דברים כ"ב, ג). והנה, נראה כי ביחס לאיסור לא תוכל להתעלם יש מקור להבנה שמוקד האיסור הוא במעשה ההתעלמות כשלעצמו, ואפשר שניתן ללמוד מכך גם לנידון שלנו, אף שמדובר בסוגיות שונות.

²⁵ אין כוונתי לכך שהאיסור עצמו הוא לקנות את המידה הרעה, אלא לכך שקניית המידה הרעה היא סיבת האיסור. לדעתי, הדבר עשוי להשפיע על גדריו של האיסור, כפי שנביא לקמן.

²⁶ ניתן לפרש שכוונתו היא שרק אם ההתעלמות היא הפגנתית, ניתן לראות באדם אחראי על תוצאותיה. לפי פירוש זה, דבריו הולמים גם את הכיוון הראשון שהצענו ביסוד האיסור.

הגמרא בבבא מציעא (כו:): קובעת שאדם שמצא סלע, לקחה על מנת לגזלה, והחזירה לאחר יאוש הבעלים – "איסורא דעבד עבד". הראשונים על אתר נחלקו האם הכוונה היא שעבר על כל איסורי השבת אבדה על אף שהחזיר, כפי שסובר הרשב"א (שם, ד"ה כתוב), או שמא, כפי שטוענים התוספות (שם, ד"ה מתנה), עבר רק על איסור לא תוכל להתעלם, אך על איסור גזל, שניתק למצוות העשה של השבת אבדה, לא עבר. לכאורה, משיטת התוספות נמצאנו למדים שבעוד שאיסור גזל מתמקד בתוצאה, וממילא ניתן לבטלו אם ישיב את החפץ לבעליו; איסור לא תוכל להתעלם קשור במעשה עצמו, ולכן לא ניתן לתקנו לאחר מכן, גם אם בסופו של דבר החפץ ישוב לבעליו.²⁷

בעל הלבוש מבאר את הסוגיה בהתאם לגישת התוספות, אך הוא מוסיף על דבריהם שתי נקודות חשובות:

ואם נטלה מתחלה על מנת לגזלה ועדיין לא נתיאשו ממנה הבעלים, עובר משום השב תשיבם, ומשום לא תוכל להתעלם, ומשום לא תגזול שהרי כוונתו לגזולה ממנו. ואפילו אם יחזירנה אחר כך אף על גב דמתקן השב תשיבם ולא דגזילה דניתק לעשה דוהשיב את הגזילה, אבל לאו דלא תוכל להתעלם אי אפשר לתקן, דלא תוכל להתעלם אינה אלא אזהרה לכובש עיניו ונמנע מלהציל כדי להחזירה, והרי מיד שכיון לגזולה עבר עליו שהעלים עיניו ממנה שלא להחזירה, ולזה אין לו תקנה ואיסורא דעבד עבד וצריך תשובה כעובר על שאר לאוין.²⁸ (חו"מ רנ"ט, א)

לפי הלבוש, מרגע שעבר האדם על איסור ההתעלמות, לא יוכל לתקנו לאחר מכן כלל, אפילו קודם יאוש הבעלים.²⁹ יתר על כן, בהגדרתו לאיסור מדגיש הלבוש את כוונתו של האדם לגזול את האבדה. לדבריו, המתעלם עובר על האיסור ברגע ההתעלמות עצמו, עוד קודם שנטל את הגזלה בידיו. לפי גישה זו איסור לא תוכל להתעלם הוא איסור על מעשה ההתעלמות, שעיקרו בכוונתו השלילית של האדם, וגם כאשר ההתעלמות לא מובילה לתוצאה בעייתית עבור הזולת, עובר המתעלם על האיסור. מסתבר, כי הדבר נובע מן התפיסה שלפיה יסוד האיסור הוא באדישות שמתבטאת בהתעלמות מצרת האחר. כאמור, סברא דומה ניתן להעלות בסוגייתנו, ביחס לאיסור לא תעמוד.

²⁷ אמנם, מדבריהם עולה שניתן לתקן את האיסור אם ישיב את הגזלה קודם יאוש הבעלים; אך אף על פי כן יכולת התיקון מוגבלת לעומת זו הקיימת באיסור גזל.

²⁸ עיין סמ"ע על אתר שחולק.

²⁹ בניגוד לשיטת התוספות, ראה הערה 27.

הבנה זו בנוגע לאופיו של איסור לא תעמוד מעלה את השאלה מה הדין כאשר ההתעלמות מצרת הזולת אינה גורמת לו לנזק. מה דינו של אדם הנמנע מלהציל את חברו, אך בסופו של דבר אותו חבר ניזוק מסיבה שאינה קשורה להתנהלותו של אותו אדם, או לחילופין לא ניזוק כלל? דוגמה אפשרית לכך היא אדם הצופה בחברו נאבק כנגד חית טרף ולא מצילו, ולפתע פוגע באותו חבר ברק והורגו. מסברא, יש מקום לדון האם במקרה זה עבר על איסור לא תעמוד, שהרי סוף כל סוף התעלם מצרת חברו; או שמא כיוון שהתעלמותו לא הובילה בפועל לנזק חברו – אין כאן איסור.³⁰ לפי הכיוונים הממקדים את איסור לא תעמוד בתוצאה הבעייתית, מסתבר כי במקרה זה לא עובר המתעלם על האיסור;³¹ אך לפי הכיוון המתמקד בהיבט השלילי שבהתעלמות כשלעצמה – מסתבר לומר שכן עובר על האיסור.

ניתן להתלבט גם במקרה ההפוך, בו ההמנעות מן ההצלה אמנם הובילה לנזק לחברו, אך היא לא נבעה מן האדישות לגורלו, אלא מתוך חשיבה מוטעית של המתעלם, שמסיבות שונות סבר שאינו אמור להתערב ולהציל. דוגמה אפשרית למקרה שכזה מובאת במשנה במסכת סוטה: "הוא היה אומר חסיד שוטה ורשע ערום ואשה פרושה ומכות פרושין הרי אלו מכלי עולם" (ג', ד). בגמרא מבואר מיהו אותו חסיד שוטה: "היכי דמי חסיד שוטה? כגון דקא טבעה איתתא בנהרא, ואמר: לאו אורח ארעא לאיסתכולי בה ואצולה" (כא:). לפנינו אדם שמחמת 'ראת שמים' אינו חש להושיט עזרה לאישה הטובעת בנהר.³² אין ספק שאותו חסיד שוטה נוהג שלא כהלכה, אך יש מקום לשאול האם הוא עובר על איסור לא תעמוד. יש מאחרוני זמננו שדייקו מכך שהמשנה מכנה את אותו אדם 'חסיד שוטה', ולא נוקטת כינויים חמורים יותר, כגון 'רשע', שאינו עובר על איסור של ממש. לפי הכיוון שהצענו ביסוד האיסור ניתן להסביר שהיות שאותו חסיד שוטה פועל מתוך סיבה ערכית, ולא מתוך

³⁰ לכל היותר, ניתן להגדירו כמי שנתכוון לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר טלה, שזקוק לכפרה (קידושין פא:). ברם, איסור לא תעמוד – אין כאן.

³¹ כוונתי כאן היא במיוחד לכיוון הראשון שהצענו, שלפיו המתעלם נחשב כגורם במחדלו לצרת רעהו. אמנם, יש מקום לומר שגם אם יסוד האיסור הוא בתוצאה, בפועל אסרה התורה מעשה מסוים: התעלמות מצרת החבר. לכן, מי שמבצע מעשה זה יעבור על האיסור גם בהעדר ההשלכות הבעייתיות שמחמתן הדבר נאסר מעיקרא. הדבר תלוי בשאלה אם התוצאה הבעייתית של ההתעלמות מצרת החבר היא רק טעם האיסור, או שיש לה תפקיד גם בקביעת גדריו.

³² יעוין באלשיך (משלי ח', לג), שמבאר כי תפיסתו של אותו חסיד מושתתת על גישה מוסרית דאוטולוגית, לפיה אין לבצע מעשים בלתי מוסריים אפילו אם אי הביצוע מוביל לתוצאות הרבה יותר בעייתיות מבחינה מוסרית. הוא מדמה זאת למי שאינו מהסס לומר את האמת לחברו על אודות דברים שאמר עליו חבר אחר, וכך יוצר סכסוך ביניהם.

אדישות גרידא, הרי שאין זו ההתעלמות שנאסרה.³³ כאשר לא קיים יסוד האדישות, לא יעבור המתעלם על האיסור.³⁴

לסיכום, עמדנו על שלושה כיוונים אפשריים ביסוד איסור לא תעמוד על דם רעך. לפי הכיוון הראשון, איסור זה הוא סניף לאיסור רצח, ולאורו בחנו האם דיני רצח נוהגים בו. לפי הכיוון השני, איסור זה הוא חיזוק למצוות השבת גופו, ואפשר שמתוך כך נובעות קולות מפליגות בהיקפו. בפשטות, שני כיוונים אלו מדגישים תוצאה או מצב בעייתיים הנגרמים בעקבות ההתעלמות. בנוסף, שניהם נתמכים על ידי מקורות מפורשים בגמרא ובראשונים. הצענו כיוון שלישי, לפיו האיסור הוא בעצם מעשה ההתעלמות מצרת החבר, על האדישות הגלומה בו, ללא קשר לתוצאותיו. הסבר זה מקנה חשיבות רבה לכוונה שמלווה את האדם בהתעלמותו. הראינו כי כיוון זה, אף שאין לו מקור מפורש בדברי הראשונים והאחרונים, עולה בצורה מפורשת יותר בסוגיית איסור לא תוכל להתעלם, המקבילה מבחינות רבות לסוגייתנו.

למעשה, ניתן לומר כי כל אחד משלושת הכיוונים שהעלינו ממקד את איסור לא תעמוד בתחום הלכתי שונה: הכיוון הראשון (רצח במחדל) ממקד את האיסור בהלכות רוצח ושמירת הנפש; הכיוון השני (חיזוק למצוות השבת גופו) – בהלכות גזילה ואבדה; והכיוון השלישי (האדישות שבהתעלמות) – בהלכות דעות.

ב. היקף האיסור

רבים מן הדיונים ההלכתיים בענין היקף איסור לא תעמוד מתקשרים לשאלה כללית אחת, אם בכל מקרה בו האדם נמנע מלהציל את חברו הנתון בסכנה הוא עובר על איסור לא

³³ אמנם, ניתן לטעון שזוהי אידאולוגיה הלוקה בעצמה באדישות, וממילא אין כל פער בין כוונתו של החסיד לבין הכוונה שנאסרה בתורה באיסור לא תעמוד. יתר על כן, יש מפרשני התורה שהסבירו שאיסור לא תעמוד נסמך לאיסור הליכת רכיל בשביל לצאת נגד הלך רוח דומה לזה של החסיד השוטה. עיין למשל בחזקוני: "לא תלך רכיל אבל אם שמעת עצה על חברך להרגו לא תעמוד על דמו אלא הודע לו העצה" (ויקרא י"ט, טז).

³⁴ עיין ציץ אליעזר (י', כה) שדן בדבר, ומכריע שאותו חסיד עובר על איסור לא תעמוד בשוגג בלבד, ולכן אינו מכונה רשע. לעומת זאת, הרב יהודה הרצל הנקין ("הערות למאמר 'רקודים והלכות צניעות'", המעיין, יח [ד] (תמוז תשל"ח), עמ' 89) טוען שבמקרה זה אינו נחשב כעומד על דם רעהו כלל, אפילו לא בשוגג. ברם, נימוקו לכך שונה מן ההסבר שהצענו, ועיין שם להרחבה. לתירוץ נוסף לקושיה זו עיין בהערות הגר"ש אלישיב (סוטה כא: ד"ה היכי דמי). עיין גם בדברי בעל שו"ת חלקת יעקב (ח"מ, ל"ג) המתייחס לאפשרות לעבור על איסור לא תעמוד באונס. האונס הנדון בדבריו הוא מצב בו ההצלה צפויה להוביל למותו של המציל. אף שבמקרה זה אין ספק בכך שההמנעות מהצלת החבר אינה נובעת מאדישות לצרתו, עובר המתעלם על האיסור, הגם שבאונס בלבד.

תעמוד, או שמא יכולות להיות נסיבות מקלות: כאשר ההצלה גובה ממנו מחיר משמעותי; כאשר עצם הסכנה או לחילופין יעילות ניסיון ההצלה נתונים בספק, וכדומה. במילים אחרות, עולה השאלה האם האיסור קיים דווקא כאשר מאפייני המקרה ברורים, ואין לאדם כל תירוץ או סיבה שלא להציל, או שמא האיסור קיים גם בנסיבות מעורפלות ומורכבות יותר. ניתן לנסח התלבטות זו כשאלה אם כל התעלמות מצרת חברו נאסרה, או דווקא התעלמות אקטיבית וברורה.

לעניות דעתי, מסתבר לתלות שאלה כללית זו בהבנות השונות שהעלינו לעיל ביסוד האיסור. ככל שיוגדר האיסור לפי התוצאה הבעייתית הנובעת מן ההתעלמות, אין חשיבות למידת ההפגנתיות שהייתה בהתעלמות זו. בסופו של דבר, ההתעלמות הובילה לתוצאה בעייתית, ובכך טמונה הבעיה העיקרית. לעומת זאת, אם נבין שמוקד האיסור הוא באדישות המופגנת במעשה ההתעלמות עצמו, יש מקום רב לומר שהמתעלם עובר על האיסור דווקא כאשר קיימת התעלמות משמעותית. רמת ההתעלמות המאפיינת את המעשה רלוונטית בעיקר אם האיסור מתמקד במעשה, ופחות אם הוא קשור לתוצאה.³⁵ נבחן מספר דיונים הקשורים להיקף האיסור. דיונים אלו קובעים ברכה לעצמם, אך במקביל, מרביתם קשורים לשאלה הכללית שהצגנו:

1. יעילות ההצלה ומידת הצורך בה

ישנם מספר מקרים בהם נסיבות האירוע שבפנינו ניצב האדם אינן ברורות כל צרכן. לעתים, המציל אינו בטוח שיש בכוחו להציל. האם גם במקרה בו יעילות ההצלה מוטלת בספק קיים איסור לא תעמוד? הגר"פ פערלא, בביאורו לספר המצוות של רס"ג, טוען שבמקרה זה אין חובת הצלה:

ולכאורה היה נראה לומר דמלאו דלא תעמוד על דם רעך לא שמעינן אלא היכא דבודאי יש בידו כדי להצילו מרעתו. (עשין כח)

³⁵ יש להודות, כי השאלה האם נדרשת התעלמות אקטיבית אינה תלויה בהכרח בחקירתנו ביסוד האיסור. לפי כל ההבנות שהוצגו, איסור לא תעמוד הוא איסור חריג, משום שעוברים עליו במחדל ולא בעשייה. בהחלט מסתבר כי ללא קשר לאופיו של האיסור, התורה תגביל את היקפו, ותטיל חובת הצלה דווקא במקרים מובהקים של סכנה. בנוסף, ניתן לטעון כי דווקא לפי הכיוון הראשון שהעלינו, המקשר את איסור לא תעמוד לאיסור רצח, יש צורך בהתעלמות אקטיבית ומשמעותית בכדי לעבור על האיסור. רק כאשר המעשה חמור במיוחד, ניתן לראות אותו כקשור לרצח. ולאידך גיסא, אם יסוד האיסור הוא בפגם מוסרי גרידא, אפשר שדי בהתעלמות גרידא בכדי שיעבור עליו. על אף כל זאת, הסברים אלו דחוקים יותר בעיני, ויש מקום לראות דיון זה כנפק"מ, ולו יחסית, לחקירתנו.

מקרה נוסף בו נסיבות האירוע מעורפלות הוא כאשר הסכנה עצמה אינה ודאית. הר"ן בסנהדרין מקשה מדוע יש צורך בפסוק מיוחד לאיסור לא תעמוד, ולא ניתן ללמוד את חובת ההצלה מקיומו של דין רודף. ותירוצו:

יש לומר דמקרא דניתן להצילו בנפשו לא שמעינן אלא במי שברור לו כשמש שהוא רוצה להרגו וככהאי גונא במי שברור לו כשמש שיטבע בנהר אם לא יצילוהו הוא דמחייב להצילו אבל על ספק לא שמעינן מידי משום הכי אתא קרא דלא תעמוד על דם רעך לומר שהוא מצווה לטרוח בו אף על הספק. (עג. ד"ה גמרא וכי מה)

לפי הר"ן, החידוש שנלמד מאיסור לא תעמוד הוא שקיימת חובת הצלה גם כאשר הסכנה מסופקת. יתכן כי חידושו של הר"ן שנוי במחלוקת: התוספות (ד"ה להצילו) הקשו אף הם את קושייתו, אך תירצו אותה באופן אחר, שללא הלאו המיוחד של לא תעמוד היינו סבורים שחובת ההצלה היא בגדר עשה בלבד. יתכן שהתוספות חולקים על הר"ן וסוברים שלא קיימת חובת הצלה כאשר הסכנה מסופקת.³⁶

את יסוד המחלוקת בשאלה זו ניתן להסביר בשני אופנים: האחד, בהתאם לחקירה הכללית שהעלינו, אם אדם עובר על איסור לא תעמוד רק כאשר התעלמותו היא אקטיבית וברורה, או בכל מקרה של התעלמות. המקרים שלפנינו, בהם נסיבות האירוע אינן ברורות, עשויות להוות מקרה מבחן לשאלה זו. אדם שנמנע מלסייע כאשר אינו בטוח בקיומה של הסכנה או ביכולתו לעזור – אינו בגדר מתעלם מצרת חברו. האופן השני בו ניתן להסביר את יסוד המחלוקת אינו קשור לחקירתנו: בהנחה שבכל ניסיון הצלה גלומה סכנה מסוימת למציל, והתורה מצווה אותו להסתכן רק כאשר ברור שביכולתו להציל, אזי כאשר ההצלה או הסכנה עצמן מסופקות, אל לו להכניס עצמו לסכנה עבור ספק הצלת חברו.

2. מוחשיות הסכנה

דיון דומה מתקיים גם ביחס לסכנה עתידית. האחרונים עמדו על מתח שקיים בין שתי הלכות ברמב"ם. ביחס לרודף אחר חברו, כותב הרמב"ם (רוצח ושמירת הנפש א', ו) שכל ישראל מצווים להציל את הנרדף מיד רודפו מדין לא תעמוד על דם רעך. ברם, ביחס לגנב הבא במחותרת (גניבה ט', ז), הרמב"ם אמנם כותב שרשות ביד כל אדם להורגו, אך הוא לא מזכיר שיש ציווי לעשות כן. ויש לבאר, אם אכן מוטל על הבא במחותרת דין רודף, מדוע לא יחול ביחס אליו איסור לא תעמוד?

³⁶ לחילופין, יתכן שהם חולקים עליו בדין רודף, וסוברים שהדין קיים גם במקום ספק סכנה.

הרב שמואל רוזובסקי (שיעורי ר' שמואל, סנהדרין עב). מבאר שעצם החלת שם רודף על הבא במחתרת מהווה דין מחודש. בפשטות, הבא במחתרת אינו מבקש לפגוע בנפשו של בעל הבית, אלא רק לגנוב ממנו. התורה מחילה עליו שם רודף משום שהיא דנה אותו על שם סופו: לפי שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, כמבואר בסוגיה בסנהדרין (עב), צופה התורה שהגנב עתיד לסכן את בעל הבית, ולכן מתירה את ההתגוננות מפניו מראש. לטענת הרב רוזובסקי, גם לאחר חידושה של התורה, שהבא במחתרת כרודף דמי, לא ניתן להכליל את הריגתו באיסור לא תעמוד. זאת, מכיוון שכל עוד הסכנה אינה מוחשית, אלא רק עתידית, אין כאן ניצול ששייך להצילו.³⁷

מקור נוסף לשאלת איסור לא תעמוד במקום סכנה עתידית הוא דברי הרמב"ן עה"ת (דברים כ"ב, ח), הכותב שמצוות המעקה "מבוארת מלא תעמוד על דם רעך". זאת, אף שהחובה לבנות מעקה היא חובה שתכליתה למנוע הסתכנות עתידית ולא להציל מפני סכנה קיימת ומוחשית.

יש מרבני זמננו שדן גם במקרה בו הפער בין האדם לבין הסכנה מתקיים במרחב ולא בזמן. הרב יהודה הרצל הנקין, בעל שו"ת בני בנים, טען כי "...לגבי לא תעמוד על דם רעך יש להסתפק האם חייב בו כשאינו רואה את חברו ואינו מכיר" (א', מג). לדידו, יתכן שלא שייך להתחייב באיסור לא תעמוד כאשר הסכנה אינה מוחשית וניצבת אל מול האדם. מכך ביקש להעלות את האפשרות שלפיה "בסתם שבויים שאינו רואם אפשר שאינו עובר על לא תעמוד אף על פי שסתמם בסכנה" (שם). בשני מקרים אלו, בהם הסכנה איננה מוחשית, יש מקום לומר שלא יעבור המתעלם על איסור לא תעמוד, במיוחד אם נדרשת התעלמות פעילה בכדי לעבור עליו.

3. מחיר ההצלה

הפוסקים דנו בשאלה מהו המחיר שנדרש המציל לשלם עבור ההצלה. אשר למחיר הכספי, עמדנו על יסודות הדברים לעיל, וראינו כי יש הסוברים שחייב להוציא את כל ממונו עבור ההצלה, יש הסוברים שחייב לשלם עד חומש, ויש הסוברים שאינו חייב לשלם כלל. לעיל

³⁷ וכן כתב האפיקי ים (ב', מ), וכן כתב בעל דברי יחזקאל (כג, ס"ק י). יש להעיר, כי יתכן שדין לא תעמוד לא קיים במקרה של סכנה עתידית לא משום שמדובר בסוג אחר של סכנה, אלא משום שכל סכנה עתידית היא מסופקת; וכאמור, יתכן שאין חובת לא תעמוד בספק סכנה. בנוסף, יש להעיר שהבחנה העקרונית בין סכנה עתידית לבין סכנה בהווה קשורה גם לחידושם של האחרונים לפיו בחשש עתידי הולכים אחר הרוב אפילו בפיקוח נפש, שבאופן כללי אין דיני ההליכה אחר הרוב חלים בו. להרחבה עיין נודע ביהודה (תנינא, י"ד רי) ושו"ת בניין ציון (קל"ז).

הראינו כיצד דיון זה מתקשר לגדרי האיסור. נבחן כעת מקרים בהם האדם נדרש לשלם מחיר משמעותי יותר מאשר הפסד ממוני.

הפוסקים דנו בחובת ההצלה במקרה בו המציל מסתכן באיבוד אבר.³⁸ בריקאנטי עולה כי אדם חייב למסור את איברו להצלת חברו:

אם אמר השלטון לישראל הנח לי לקצץ לך אבר אחד שאינך מת ממנו או אמית ישראל
חבירך יש אומרים שחייב להניח לקצץ לו האבר הואיל ואינו מת. (ת"ע)

הריקאנטי מוכיח את שיטתו מדברי הגמרא בעבודה זרה (כח:), המתירה לכחול את העין בשבת רק מחמת הטעם ש"שורייני דעינא באובנתא דליבא תלו". הוי אומר, חולי העין עשוי להשפיע על הלב ולהביאו לידי סכנה. משתמע מן הגמרא שאין לחלל שבת על סכנת אבר כשלעצמה, אלא רק כאשר סכנת האבר מובילה לסכנת נפשות. מעתה, טוען הריקאנטי:

והשתא יבא הנידון מקל וחומר ומה שבת שחמורה שאין אבר אחד דוחה אותה היא
נדחית מפני פקוח נפש. אבר אחד שנדחה מפני השבת אינו דין שתדחה מפני פקוח נפש.

במילים אחרות, טיעונו של הריקאנטי בנוי בשלושה שלבים: 1. מהגמרא בעבודה זרה מוכח שאין מצילים אבר שאינו חיוני אם הדבר כרוך בחילול שבת. 2. אנו נוקטים שפיקוח נפש דוחה שבת. 3. מכאן מוכח שפיקוח נפש דוחה הצלת אבר, וחייב אדם למסור את אברו להצלת חברו.

הרדב"ז (ג', תרכז) דוחה את ראייתו של הריקאנטי מן הסוגיה.³⁹ הוכחתו של הריקאנטי מניחה שבאופן עקרוני קיימת חובת הצלה גם במקום סכנת אבר. השאלה היא האם סכנת האבר דוחה את חובת ההצלה, ומהלכות שבת ניתן להוכיח שאינה דוחה. אולם, הרדב"ז טוען כי חובת ההצלה כלל אינה מתייחסת למקרה של סכנת אבר. טענתו אינה שסכנת איבר דוחה את חובת ההצלה, אלא שהמצווה מראש לא מתייחסת למצב שכזה. ממילא, בטל הקל וחומר מעיקרו. גם הרדב"ז מודה שלו חובת ההצלה הייתה שייכת באופן עקרוני במקום סכנת אבר, הסכנה לא הייתה דוחה אותה, מק"ו משבת. הסבר אפשרי לעמדתו, שאיסור לא תעמוד לא נאמר כלל במקום סכנת אבר, הוא על בסיס העמדה שאיסור לא

³⁸ ישנו דיון גם במקרה ביניים, כאשר ההצלה עשויה לגרום למציל צער גופני. נחלקו בכך היעב"ץ בספרו מגדל עוז (אבן הבוחן, פנה א אות פג, עמ' 59), הסובר שאינו חייב להציל, והנצי"ב בספרו העמק שאלה (קכ"ט, ד), המחייב.

³⁹ לשון הרדב"ז: "דמה לשבת שכן הוא ואיבריו חייבין לשמור את השבת ואי לאו דאמר קרא וחי בהם ולא שימות בהם הוה אמינא אפילו על חולי שיש בו סכנה אין מחללין את השבת תאמר בחבירו שאינו מחוייב למסור עצמו על הצלתו אף על גב דחייב להצילו בממונו אבל לא בסכנת איבריו".

תעמוד קיים דווקא כשמתעלם מחברו באופן מופגן ומשמעותי. כאשר המניע להתעלמותו הוא סכנה המאימת עליו, אין כלל מקום להטלת החיוב.⁴⁰

לעיל ראינו כי למסקנה הכל מודים שאדם אינו חייב למסור את נפשו בשביל הצלת חברו.⁴¹ אולם, נחלקו הראשונים האם אדם חייב להכניס את עצמו לספק סכנה לשם הצלת חברו. בעל הגהות מיימוניות (דפוס קושטנטינא, רוצח ושמירת הנפש א', טו) מביא בשם הירושלמי שאדם חייב להציל את חברו גם במקרה זה; ואילו בטור ובשולחן ערוך לא נזכרת חובה זו,⁴² ומכך הסיקו אחרונים שאינו חייב בכך (ראה סמ"ע תכ"ו, ב).

גם מחלוקת זו עשויה להתקשר לגדרי איסור לא תעמוד. אם אכן עובר האדם על האיסור רק כשמתעלם ממש, יש מקום לומר שכאשר הוא נתון בסכנה אינו נחשב כמתעלם, שכן המנעותו מהצלה אינה נובעת מאדישות אלא מן הסכנה הכרוכה בכך. לחילופין, ניתן להסביר שהשיקולים שמחמתם אדם אינו חייב למסור את נפשו בשביל הצלת חברו תקפים גם כשמדובר בספק סכנה (שו"ע הרב או"ח שכ"ט, ח).

⁴⁰ יש להוסיף, כי הרדב"ז מעלה בעצמו מספר סיבות לכך שאיסור לא תעמוד לא נאמר במקום סכנת אבר. לטענתו, לא יתכן שהתורה, שדרכיה דרכי נועם, תדרוש מהאדם לוותר על איבריו למען הזולת: "ותו דכתיב דרכיה דרכי נועם וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חבריו". בנוסף, לטענתו סכנת אבר עלולה להוביל לסכנת נפשות, ולכן אין לחייב אותה. טענה שלישית שהוא מעלה היא שבסוגיה בעבודה זרה סכנת האבר היא מצב נתון, והאדם נדרש שלא לעבור עבירה בשביל לשנות מצב זה. לעומת זאת, במקרה של חובת הצלה הסכנה למציל אינה קיימת מאליה, והתורה אינה דורשת ממנו להכניס את עצמו לסכנה באופן יזום. חילוק זה מקבל את דברי הריקאנטי באופן עקרוני, אך מסייג אותם במקרה בו הסכנה כבר רובצת על האדם.

⁴¹ כידוע, נחלקו הראשונים האם ישנה מידת חסידות בכך שאדם ימסור את הנפש על מצוות שאינו חייב למסור עליהן את הנפש (ראה בתוספות עבודה זרה כז: ד"ה יכול; ולעומתם ברמב"ם, יסודי התורה ה', א). והנה, יש מקום לדון האם הרואים בהחמרה זו מידת חסידות יסברו כך גם בנידון שלנו: אם במקום סכנת נפשות אין כלל מצוות לא תעמוד, הרי שניתן לומר שגם מידת חסידות לא תהא כאן, וצ"ע. בהקשר זה יש להעיר שהרדב"ז (ג', תרכז) סובר במסקנתו שיש מידת חסידות בהקרבת איבר לא חיוני למען הצלת הזולת, וזאת על אף שלדעתו מעיקר הדין אין חובה לעשות זאת. גם במקרה זה, לפי ההבנה שבמקום סכנת איבר אין כלל מצוות לא תעמוד, ניתן לפקפק בדבריו.

⁴² עיין גם בספר חסידים (תרעד) שחולק במפורש על בעל הגהות מיימוניות, וכותב: "כתיב (ויקרא י"ט, טז) ולא תעמוד על דם רעיק אבל אם הרבה מתלחמים עליו אל ישליך עצמו בסכנה ואל יעשה פשיעה בגופו ואם אדם טובע בנהר והוא כבד אל יעזור לו פן יטבע עמו".

4. רמת הסכנה

לשון התורה באיסור לא תעמוד היא: "ולא תעמוד על דם רעך", ויש לדון מה נחשב כ'דם רעך', ומתי קיימת החובה להציל. האם כוונת התורה היא דווקא למקרה בו החבר נתון בסכנת נפשות, או שמא גם בנזקים פחותים יותר יש מקום לחייב הצלה? באופן פשוט, הפסוק מדבר על מקרה של סכנת נפשות, או לפחות סכנת פגיעה גופנית. הגמרא בסנהדרין מביאה מספר מקרים בהם שייך האיסור:

מניין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר, או חיה גורתו, או לסטין באין עליו, שהוא חייב להצילו – תלמוד לומר 'לא תעמד על דם רעך'.

(עג.)

הצד השווה לטובע ולנגרר בידי חיה הוא קיומה של סכנת נפשות. ברם, ביחס למותקף על ידי ליסטים, יש מקום להתלבט האם הסכנה היא שמא ימות, או שמא יפסיד מבחינה ממונית. מן הגמרא קשה לתת על כך תשובה חד משמעית.

אמנם, מדברי הרמב"ם (ספר המצוות, לא תעשה רצ"ז; וכן בהלכות רוצח ושמירת הנפש א', יג-יד) עולה שהאיסור מתייחס לכל סוג של הפסד שנגרם לאדם (ולכל הפחות: לכל פגיעה פיזית או נפשית). הדוגמאות שנותן הרמב"ם בהלכותיו לעמידה על דם הזולת הן:

כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך, וכן הרואה את חברו טובע בים או ליסטים באים עליו... או ששמע גוים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומגנין לו פח ולא גלה אוזן חברו והודיעו, או שידע בגוי או באנס שהוא קובל על חברו ויכול לפייסו בגלל חברו ולהסיר מה שבלבו ולא פייסו.

בחלק מן הדוגמאות הללו אין סכנת נפשות ישירה, ולכאורה החיוב להציל הוא מחמת הפגיעה כשלעצמה, ללא קשר להשלכותיה לענין נפשות.⁴³ לעומת זאת, הרדב"ז מקשה על הרמב"ם הכותב שיש להרוג את הבא על הערווה מדין לא תעמוד:

היכי שייך במי שבא על הערוה לא תעמוד על דם רעך, שהרי אינו רוצה להורגה?

(רדב"ז על הרמב"ם, רוצח ושמירת הנפש א', יד)

משמע מדבריו שדין לא תעמוד שייך רק במקום סכנת נפשות. הרדב"ז מעלה שני תירוצים לקושייתו:

⁴³ כך לומד מהרמב"ם בעל ציץ אליעזר (ט"ז, ד), ומתוך כך, הוא דן להתיר גילוי אוזנו של בחור שנערה מבקשת לרמות אותו ולהתחתן עמו על אף שהיא עקרה, מדין לא תעמוד.

ויש לומר דקרא הכי משמע 'לא תעמוד על תקלת רעך' ואשה זו נפגמת ע"י בעילה זו. אי נמי לפעמים לא תתרחצ ויהרגנה האנס.

בתירוצו הראשון משנה הרדב"ז את הנחתו, ומרחיב את האיסור לכל תקלה שנגרמת לאדם. אך בתירוץ השני נראה כי הרדב"ז נותר בהנחתו היסודית, אלא שהוא מסביר מדוע האונס עלול להוביל למותה של האישה, וממילא יש כאן סכנת נפשות.⁴⁴

יתכן שמחלוקת זו אינה עקרונית, והיא נובעת רק מפרשנות מילולית שונה של הביטוי 'דם רעך'. ואולם, יתכן שיש מקום לקשר מחלוקת זו לחקירה המלווה את עיונונו: ככל שנבין שאיסור לא תעמוד קשור במעשה ההתעלמות כשלעצמו, יש מקום לומר שהשאלה מהו האירוע המדויק שממנו האדם מתעלם היא בעלת חשיבות משנית. הבעיה היא במידה הרעה שבהתעלמות כשלעצמה, ולא בשאלה למה גרמה ההתעלמות זו. אך אם נבין שיסוד האיסור הוא בתוצאה הבעייתית שאליה מובילה ההתעלמות, הרי שניתן להבחין בין תוצאות שונות, ומסתבר יותר שהתורה הקפידה דווקא על התוצאה החמורה מכולן, שאליה התייחסה במפורש – הלא היא מותו של החבר.⁴⁵

ג. סיכום

במאמר זה עסקנו בגישות שונות בהבנת איסור לא תעמוד על דם רעך. עסקנו בשלוש הבנות מרכזיות, שכל אחת מהן משייכת את האיסור לתחום הלכתי אחר:

1. רצח במחדל (הלכות רוצח ושמירת הנפש).
2. חיזוק למצוות השבת גופו (הלכות גזלה ואבדה).
3. מידה רעה באדישות לסבל הזולת (הלכות דעות).

⁴⁴ ועיין בשו"ת אמרי אש (יר"ד קיב) שכתב להדיא שאיסור לא תעמוד קיים רק ביחס לסכנת נפשות. בנוסף, דנו האחרונים באופן מיוחד בשאלה האם איסור לא תעמוד קיים ביחס לפגיעה ממונית. מדברי הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה רצ"ז) מבואר שהאיסור קיים גם ביחס לממוני; ואילו המשך חכמה (ויקרא י"ט, טז), המסתמך על כך שבהלכותיו הרמב"ם לא הזכיר דין זה, טוען שדברי הרמב"ם בספר המצוות אינם מדויקים. בנוסף, דנו האחרונים האם שייך להרחיב את איסור לא תעמוד גם לסכנות רוחניות. עיין בהקשר זה בגר"פ פערלא על רס"ג (עשין כח) שהאריך בכך.

⁴⁵ אמנם, לפי ההבנה שאיסור לא תעמוד אינו אלא חיזוק למצוות העשה של השבת גופו, מסתבר שהאיסור קיים לא רק במקרה של סכנת נפשות. מצוות השבת גופו קיימת, באופן פשוט, בכל מקרה בו אדם תועה בדרך ואדם אחר יכול לחלצו ולסייע לו למצוא את דרכו, וזאת גם כאשר התועה אינו נתון בסכנה ממשית (עיין בבא קמא פא:). ממילא, לפי ההבנה שדיניה של מצוות העשה חלים גם על איסור לא תעמוד, יהיה איסור גם שלא במקום סכנה.

ביארנו כי שתי הגישות הראשונות מתמקדות בתוצאה הבעייתית שבהתעלמות מצרת החבר, ואילו הגישה השלישית מדגישה את הבעיה שבהתעלמות כשלעצמה. בנוסף, הראינו כיצד מכל גישה נובעות השלכות הלכתיות הייחודיות לה. לבסוף, עסקנו בדיונים המרכזיים שעולים בדברי ראשונים ואחרונים ביחס להיקף איסור לא תעמוד. ברבים מן הדיונים הללו השאלה העומדת לדיון היא האם עובר על האיסור בכל התעלמות, או שמא רק כאשר מדובר בהתעלמות מובהקת ומתריסה. דיונים אלו אינם תלויים בהכרח בחקירתנו ביסוד הדין, אך הצענו שגם הם קשורים אליה.

